

Hemijska sigurnost i buka u Bosni i Hercegovini kroz objektiv rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i smanjenja siromaštva

Claudia Strambo, Lisa Segnestam, Belma Jahović

Najvažnije poruke

- Dugotrajna, kontinuirana izloženost stanovništva štetnim hemikalijama i buci u Bosni i Hercegovini može uzrokovati različite zdravstvene probleme.
- Postoje fiziološki i društveni razlozi zašto utjecaj štetnih hemikalija i buke teže pogađa određene grupe stanovništva.
- Primjeri efektivnih preventivnih mjera koje mogu pomoći u ublažavanju štetnog utjecaja izloženosti hemikalijama i buci uključuju provođenje mjera kontrole izloženosti na radnom mjestu, ograničenu komercijalizaciju i korištenje određenih tvari, te integraciju rodne različitosti u redovne procjene rizika.
- Poboljšanje uslova života marginaliziranih grupa stanovništva, eliminacija siromaštva i jačanje vidljivosti i glasa grupa u nepovoljnom položaju, također spadaju u ključne mjere koje mogu doprinijeti smanjenju izloženosti štetnim hemikalijama i buci.

Uvod

Rodna neravnopravnost i društvena nejednakost, u smislu pristupa sredstvima, odlučivanju i učešću, kao i informacijama i njihove kontrole, što su sve dimenzije siromaštva¹, duboko su isprepleteni sa promjenama u oblasti okoliša (SEI, 2019). Društveno-ekonomski i politički faktori, kao što su obrazovanje, prihodi, politički utjecaj, pristup pravnim sredstvima, pristup zdravstvenoj zaštiti i adekvatnom smještaju, utječu na izloženost i osjetljivost ljudi na probleme u okolišu, što je naročito izraženo kod grupa u nepovoljnom društvenom² položaju (Evropska agencija za okoliš,

¹ U ovom sažetku je akcenat na višedimenzionalnoj definiciji siromaštva koja nadilazi samo prihodovno siromaštvo i obuhvata nedostatak resursa, ovlasti, mogućnosti i izbora, kao i ljudsku sigurnost (Sida, 2017).

² Nepovoljan društveni položaj odnosi se na "društveno-ekonomske aspekte kao što su primanja, zaposlenost, obrazovanje i društveno-ekonomski status; na društveno-kulturne aspekte kao što su rodna, etnička pripadnost, vjeroispovijest, kultura, migrantski status i društveni kapital; na društveno-geografske aspekte kao što je stanovanje u zapostavljenim i siromašnim sredinama i na starosnu dob". Grupe u nepovoljnom društvenom položaju mogu istovremeno biti suočene sa problemima u više spomenutih segmenata života. (SZO, Regionalni ured za Evropu 2013, str. 2).

2018; SZO, 2019)³ Istovremeno, ni rješenja za promjene u okolišu nisu društveno neutralna, naime mogu na različite načine biti korisna ili štetna za određene grupe društva (Mackie i Hašič, 2018). Pored toga, smanjenje siromaštva i jačanje društvene jednakosti i rodne ravnopravnosti može doprinijeti boljim rezultatima u oblasti okoliša (UNDP, 2010; UNEP, 2017). Zato je integracija rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i smanjenja siromaštva (GESEP) u politiku zaštite okoliša i njena integracija u druge politike od suštinske važnosti.

U ovom sažetku razmatranja opisane su najvažnije veze između hemijske sigurnosti i zagađenosti bukom, rodne neravnopravnosti, društvene nejednakosti i siromaštva u Bosni i Hercegovini (BiH).^{4,5} Ponuđen je kratak pregled informacija prikupljenih pregledom sekundarne literature i javno dostupnih baza podataka o okolišu, zdravlju, prirodnim resursima, rodnoj ravnopravnosti i siromaštvu, s posebnim akcentom na područje Evrope i BiH. Opširniji uvod u temu međusobne povezanosti pitanja rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti, siromaštva i pitanja okoliša u BiH možete naći u izvještaju o politici SEI-a "Jačanje politike okoliša u BiH kroz integraciju perspektive rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i smanjenja siromaštva" (Strambo i dr., objavljivanje u toku). U sažetku razmatranja je najprije ponuđen kratak opis izazova vezanih za hemijsku sigurnost i buku u BiH. Zatim slijedi objašnjenje kako i zašto problemi rodne neravnopravnosti, društvene nejednakosti i siromaštva doprinose problemima hemijske sigurnosti i buke u BiH i obratno. Posebna pažnja posvećena je podgrupama stanovništva koje su posebno osjetljive na negativne utjecaje izloženosti hemikalijama ili buci. I na kraju, u posljednjem poglavlju se ispituju mjere na nivou politike koje mogu pomoći u istovremenom rješavanju izazova rodne neravnopravnosti, društvene nejednakosti, siromaštva i izazova hemijske sigurnosti i buke.

3 Ovaj sažetak razmatranja je u znatnoj mjeri zasnovan na informacijama iz izvještaja Svjetske zdravstvene organizacije i Evropske agencije za okoliš o zdravstvenim nejednakostima uslovljenim okolišnim faktorima (npr. Evropska agencija za okoliš, 2018; Evropska agencija za okoliš, 2020a; SZO 2018; SZO 2019). Ove publikacije nude temeljitu procjenu kombinacijom analize evropskih podataka sa sveobuhvatnim pregledom postojeće stručne literature o zdravstvenim nejednakostima uslovljenim okolišnim faktorima, uključujući hemijsku sigurnost i buku.

4 U sažetku razmatranja su korištene informacije iz sekundarnih izvora, uglavnom sive literature (npr. materijali koje su objavile poznate organizacije, kao što su organizacije iz sistema Ujedinjenih nacija, vanjski recenzirani stručni časopisi). Analiza je otežana značajnim ograničenjima, kao što su nedostatak novijih podataka o stanju okoliša i utjecaja okoliša na zdravlje u BiH, te rascjepkanost relevantnih informacija u više različitih izvora. Iz ovog razloga se ne može smatrati da je tema iscrpno obrađena. Svrha članka je u stvari da ukaže na neke od važnijih načina povezanosti izazova hemijske sigurnosti i buke i rodne neravnopravnosti, društvene nejednakosti i siromaštva u kontekstu BiH. Dostupne informacije nisu dovoljne za diferenciranu analizu na nivou entiteta/Brčko distrikta (BD).

5 BiH se sastoji iz dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH), sa 10 kantona, i Republike Srpske (RS). Ustavom BiH uspostavljen je i Brčko distrikt (BD), koji predstavlja zasebnu administrativno-upravnu jedinicu u BiH.

Identitet i generalizacija

Važno je razumjeti da identitet muškaraca, žena i osoba sa invaliditetom, siromašnih i starijih osoba, djece, ili Roma/kinja nije jednodimenzionalan. Njihovi identiteti su višedimenzionalni i međusobno se prepliću. Na primjer, žena može biti starija ili mlađa, siromašna ili bogata, pripadnica romske ili neke druge nacionalnosti. Zbog toga je, radi izbjegavanja generalizacije, nužno uvažavati ovu višestrukost i prepletenost identiteta. Nažalost, raspoložive informacije o interakciji između rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i siromaštva i okolišnih izazova u BiH nisu dovoljne za tako iscrpnu procjenu. Iz tog razloga su u analizi koja slijedi u nastavku korištene određene generalizacije, koje bi se mogle konkretizirati u dodatnim studijama.

Hemijska sigurnost i zagađenost bukom u BiH

Izloženost štetnim hemikalijama je moguća kako u zatvorenom prostoru tako i na otvorenom. U izvještaju o stanju okoliša u BiH iz 2012. godine je naglašeno da postoje jasni pokazatelji o kontaminaciji vode, tla i hrane u BiH opasnim hemikalijama i tvarima (UNEP, 2013). Uzrok kontaminacije su uglavnom neadekvatno odlaganje komunalnog i industrijskog otpada, otpada iz rudnika i bolnica, nepostojanje pogona za pročišćavanje otpadnih voda i kanalizacije iz kojih se voda ispušta direktno u vodna tijela (UNEP, 2013). Čovjek je svakodnevno izložen ovim utjecajima iz različitih izvora, potrošačke robe, kućne prašine i vode za piće, te unosi hemikalije u organizam na različite načine -putem probavnog trakta, udisanja, kontakta sa kožom i ubrizgavanja (Kuipers i Mascolo, 2017). Stanovništvo koje je u najvećoj mjeri izloženo ovoj opasnosti veoma malo zna o tome (GEF i UNIDO, 2015).

Prema navodima Svjetske zdravstvene organizacije, dugotrajna, kontinuirana izloženost opasnim hemikalijama u vodi, hrani, tlu i zraku može uzrokovati različite zdravstvene probleme, kao što su oštećenja reproduktivnog, imunološkog i neurološkog sistema, rak i oštećenja pojedinih organa (SZO, 2016). Iako opasnost od izloženosti hemikalijama zavisi od različitih faktora (kao što su vrsta hemikalija i učestalost izlaganja, kao i zdravstveno stanje pojedinaca/ki), negativni učinci mogu biti mnogo dalekosežniji od samog narušavanja zdravlja. Neke od posljedica mogu biti i smanjenje radne sposobnosti, te time i gubitak prihoda, veći rashodi zbog troškova liječenja, a čak i gubitak primanja uslijed smrti člana/ice domaćinstva (GEF i UNIDO, 2015). Poznavanje rizika i mogućnost blagovremenog pristupa zdravstvenim uslugama, također, mogu pomoći u ublažavanju različitih utjecaja izloženosti hemikalijama i buci. U BiH nema zvaničnih podataka o međusobnoj povezanosti između zagađenosti okoline i zdravlja (UNEP, 2013).

Kupovina u vrijeme pandemije, Bosna i Hercegovina. Fotografija: iStock / Gettyimages

Zagađenost bukom koju uzrokuju cestovni, željeznički i avio saobraćaj, industrija, građevinske aktivnosti, kao i neke druge aktivnosti na otvorenom, predstavlja drugi po redu najveći ekološki rizik za zdravlje u Evropi, s tim što ovaj problem više pogađa ljude koji žive u urbanim sredinama nego stanovništvo u ruralnim područjima (Evropska agencija za okoliš, 2017; Evropska agencija za okoliš, 2020b). Buka iz okoline može štetno utjecati na fizičko i mentalno zdravlje kao i na dobrobit čovjeka općenito (SZO, 2019). Izlaganje buci iz okoline može, na primjer, uzrokovati kardiovaskularna oboljenja, kognitivne poremećaje kod djece i poremećaj sna (SZO, 2018). U BiH nema podataka o zagađenosti bukom.

Interakcije između rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti, siromaštva, hemijske sigurnosti i buke

Određene podgrupe stanovništva pokazuju veću osjetljivost u pogledu štetnog utjecaja hemikalija na zdravlje. Za to postoje mnogi razlozi, kao što su niže granice tolerancije pri izlaganju u smislu posljedica na zdravlje, zdravstveno stanje, stalna izloženost opasnim hemikalijama te ograničena mogućnost zaštite od izlaganja. Društveni faktori, kao što je mjesto na kojem osoba živi i radi ili sredina u kojoj provodi najviše vremena, također predstavljaju važne aspekte (Kuipers i Mascolo, 2017). Društveni faktori utječu i na sposobnost pojedinca/ke da se nosi sa štetnim utjecajima izlaganja hemikalijama.

U pogledu uslova rada i života, utjecaju hemikalija su, između ostalog, češće izložene osobe koje rade na odlagalištima opasnog otpada, vatrogasci, građevinski radnici, osobe koje rade na popravkama i zamjeni kondenzatora i transformatora, osobe koje rade u metaloprerađivačkoj industriji i sa građevinskim materijalima i zaposleni u hemijskoj i tekstilnoj industriji (UNEP, 2013). S tim u vezi, važnu ulogu imaju rodno zasnovane norme, budući da mnoge od ovih djelatnosti obično obavljaju muškarci. Međutim, usluge čišćenja i održavanja, zdravstvene usluge, kao i frizerski saloni

i saloni za uljepšavanje, također, predstavljaju radno okruženje sa većim stepenom rizika (Kuipers i Mascolo, 2017). Važno je naglasiti da u ovim sektorima uglavnom rade žene. Na primjer, procjenjuje se da u BiH procenat žena u društvenim djelatnostima i zdravstvenom sektoru iznosi 70% (UN Women, 2020).

U Nacionalnom planu za provedbu Štokholmske konvencije su na osnovu međunarodnog istraživanja utvrđene grupe za koje se smatra da su u većoj opasnosti od utjecaja postojanih organskih zagađivača (eng. *persistent organic pollutants* - POP) u BiH. Međutim, treba znati da nema informacija u BiH koje bi ovo mogle potvrditi. Između ostalog, naglašena je osjetljivost žena, trudnica i djece, kao i stanovništva koje živi u blizini deponija i u zgradama koje sadrže tragove ovih zagađivača (UNEP, 2013).

U stvari su žene, fetusi, dojenčad i djeca posebno osjetljivi na opasne hemikalije zbog fizioloških razloga. Međutim, vrste zanimanja i poslovi u domaćinstvu koje zahvaljujući rodnom normama obavljaju uglavnom žene, također mogu dodatno pogoršati izloženost opasnim hemikalijama. Proizvodi za čišćenje i ličnu njegu sadrže hemijske tvari koje mogu biti štetne (Geiser, 2015). S obzirom da žene i djevojke često preuzimaju odgovornost za čišćenje i vođenje domaćinstva te češće koriste različite proizvode za ličnu njegu, češće su i izložene hemikalijama koje oni sadrže (UNDP, 2011). Istovremeno, i mala djeca su posebno ugrožena, budući da mogu biti izložena hemikalijama dok pužu i stavljaju ruke u usta, kao i zbog nemogućnosti da pročitaju upozorenja na etiketama (Kuipers i Mascolo, 2017).

Pored toga, istraživanja pokazuju da su u ruralnim sredinama žene i muškarci često izloženi hemikalijama dok obavljaju poljoprivredne djelatnosti, iako možda ne obavljaju iste poslove s obzirom da su njihove uloge u procesu poljoprivredne proizvodnje određene rodnom normama (UNDP, 2011). U BiH poljoprivredni sektor zapošljava 20,5% žena, u odnosu na 16% muškaraca,⁶

⁶ Procenat žena zaposlenih u poljoprivrednom sektoru u Republici Srpskoj je viši (33,9%) nego u Federaciji Bosne i Hercegovine (10%)

Gradevinski radnici. Fotografija: Getty Images

dok mnoge žene u ruralnim domaćinstvima, uz kućne, obavljaju i neplaćene poljoprivredne poslove (FAO i UN Women, objavljivanje u toku). Na podjelu rada u BiH utječu rodne norme. Uloga žene je često ograničena na manuelne poslove, dok su zaduženja koja obično imaju muškarci u samom vrhu lanca nabavke, kao što je, na primjer, donošenje odluka (FAO i UN Women, objavljivanje u toku). S obzirom na to, može se smatrati da se žene u većoj mjeri suočavaju sa rizikom izlaganja štetnim hemikalijama, iako bi za potvrdu ove pretpostavke bilo potrebno više informacija o rodno zasnovanoj podjeli rada i praksama u sektoru poljoprivrede.

Siromaštvo i diskriminacija ponekad primoravaju ljude da žive u područjima koja su podložnija kontaminaciji hemikalijama. U centralnoj i jugoistočnoj Evropi, romske zajednice su ugrožene zato što često žive u zagađenim područjima (blizu odlagališta otpada i deponija, kontaminiranih lokacija prljave industrije), što za posljedicu ima fizička i mentalna oboljenja (Heidegger i Wiese, 2020; Nikoloski i Marnie, 2018). Ograničen pristup zdravstvenim uslugama i obrazovanju, što je često posljedica diskriminacije i ograničenih finansijskih sredstava, može dodatno pogoršati ovu situaciju. (McFadden i dr., 2018; Stojisavljević i dr., 2020). Također, postoje naznake da način ishrane i života u zajednicama u nepovoljnom položaju može u velikoj mjeri utjecati na vrstu i nivo unosa štetnih hemikalija (Kuipers i Mascolo, 2017). Propusti u opismenjavanju, također, mogu ograničiti sposobnost ljudi da pročitaju, odnosno razumiju upozorenja na etiketama.

U pogledu izloženosti buci iz okoline, postoje različiti dokazi o povezanosti između društveno-ekonomskog položaja i izloženosti u Evropi, uz lokalne faktore kao što su vrijednost nekretnina u gradskim centrima i procenat stanovništva pod rizikom od siromaštva koji živi u ruralnim područjima⁷, za koje se smatra da

---

(FAO i UN Women, objavljivanje u toku).

⁷ U državama kao što su Hrvatska i Poljska, osobe pod rizikom od siromaštva su manje izložene buci sa ulica i iz susjedstva od ostalog stanovništva zato što većina njih živi u ruralnim područjima, dok je u Njemačkoj i Francuskoj, gdje je siromaštvo prisutnije u urbanim područjima, stanovništvo pod rizikom od siromaštva više izloženo

također utječu na ovu povezanost (Evropska agencija za okoliš, 2020b). Važno je naglasiti da su mnoge osobe pogođene problemom utjecaja buke izložene i drugim štetnim utjecajima iz okoliša opasnim po zdravlje, kao što su zagađenost zraka i visoke temperature. Ovi međusobno povezani efekti često se mogu uočiti u sredinama sa lošom društveno-ekonomskom situacijom (Evropska agencija za okoliš, 2018).

SZO (2019) naglašava da su različiti efekti buke na zdravlje rezultat čitavog niza razlika u izloženosti, osjetljivosti i dostupnim resursima. Starosna dob, također, može biti faktor različitih utjecaja zagađenosti bukom, budući da istraživanja pokazuju da postoji veza između izloženosti buci i umanjene kognitivne sposobnosti djece, te da su starije osobe više izložene riziku od oboljenja kardiovaskularnog sistema uslijed izloženosti zagađenosti bukom (Evropska agencija za okoliš, 2020b). Rodna pripadnost i starosna dob, također mogu biti značajan faktor zbog različitog načina prevoza: moguće su različite sklonosti u izboru vrste prevoza kod pripadnika različitih spolova ili starosnih grupa (Aldred i dr., 2016), što opet za posljedicu može imati različit stepen izloženosti kao i odgovornosti za buku na otvorenom. Dodatni podaci o načinu prevoza bi mogli pojasniti da je ovo primjenjivo i u BiH.

Razmatranja o politici

Ukratko, postoje fiziološke razlike u načinu na koji određene grupe mogu biti osjetljive na štetnost izlaganja hemijskim tvarima i buci. Razlike su prisutne i u načinu na koji su različite grupe izložene ovom štetnom utjecaju i kako se nose s njim, što je uslovljeno formalnim i neformalnim društvenim normama i ponašanjem.

Politikama se ne mogu izjednačiti fiziološke različitosti, ali se mogu uvažiti prilikom procjene rizika i utvrđivanja prihvatljivog nivoa izloženosti s ciljem zaštite relevantnih ugroženih grupa. U Evropi je, na primjer, u Smjernicama za buku u noćnim

---

buci sa ulica i iz neposrednog okruženja (Evropska agencija za okoliš, 2020a).

satima utvrđen preporučeni prag za buku u noćnim satima koji je zasnovan na zdravstvenim činjenicama, uzimajući u obzir potrebe osjetljivih grupa kao što su djeca, hronični bolesnici i starije osobe (SZO Evropa, 2009). U nekim državama je ovaj prag integrisan u propise o gradnji ili zahtjeve ocjene utjecaja na okoliš (Evropska agencija za okoliš, 2018).

Kada je riječ o izloženosti štetnim hemikalijama i buci, mjerama na nivou politike i regulatornim mjerama se u određenoj mjeri ona može umanjiti. Primjeri preventivnih mjera uključuju realizaciju mjera kontrole izloženosti na radnom mjestu, ograničavanje komercijalizacije i upotrebe određenih tvari i integraciju različitosti između spolova u redovne procjene rizika. To znači da osim prosječnog nivoa izloženosti, u obzir treba uzeti i nejednakosti u izloženosti (SZO, 2019). Pored toga su i unapređenje standarda življenja, rješavanje siromaštva i jačanje vidljivosti i glasa grupa u nepovoljnom položaju ključni za postizanje manje izloženosti ovih kategorija stanovništva štetnim hemikalijama i buci. Od suštinske je važnosti riješiti pitanje strukturne nejednakosti koja je najvažniji uzrok različite osjetljivosti i izloženosti (Islam i Winkel, 2015; UNDP, 2019).

Nedostatak podataka o koncentracijama hemikalija i buke u okolini i zdravstvenim problemima s tim u vezi, ne dozvoljava adekvatno prepoznavanje opasnosti sa kojima se suočava šira javnost, a posebno grupe u nepovoljnom položaju u BiH. Ovo otežava planiranje adekvatnih mjera za zaštitu ljudskog zdravlja. Sveobuhvatno mapiranje i procjena žarišta zagađenosti hemikalijama i bukom i prikupljanje razvrstanih podataka o izloženosti na radu i u okolini su od suštinske važnosti u naporima na identifikaciji i zaštiti najugroženijeg stanovništva (GEF i UNIDO, 2015; UNDP, 2018).

Prikupljanje geografski određenih i razvrstanih podataka bit će ključno za identifikaciju grupa u društvu koje su naročito izložene i osjetljive na zagađenost hemikalijama i bukom. Ali, za otklanjanje ovih nejednakosti, intervencije na nivou politike moraju biti zasnovane na prikupljenim podacima. Na primjer, prilikom prioritizacije i raspodjele sredstava i direktnih intervencija na upravljanju postojećim rizicima na pravičan i ravnopravan način, važno je uzeti u obzir prisustvo opasnosti u djelatnostima u kojima su pretežno zaposleni muškarci ili žene (uključujući poslove u domaćinstvu) uz uvažavanje drugih društvenih varijabli.

Druge potencijalne mjere odnose se na institucionalne kapacitete, kao što su veća raznolikost državnih službenika/ca, edukacija ovih službenika u zavodima i agencijama za životnu sredinu i drugim agencijama o implikacijama izlaganja buci i hemikalijama na zdravlje (uključujući društvene i fizičke faktore rizika), kao i zapošljavanje dodatnih inspektora/ica za zaštitu zdravlja i sigurnost na radu.

I na kraju, postoji potreba za ciljanim kampanjama jačanja svijesti za grupe koje su osjetljivije na utjecaje hemikalija i zagađenost bukom (iz perspektive okoliša i perspektive struke). Porukama kampanje bi se trebali pojasniti putevi izlaganja i rizici za zdravlje, naglasiti društvene razlike u izloženosti i fiziološki i društveno-kulturni razlozi ovih razlika, te osporavati ovi društveno-kulturni faktori. U Srbiji su nadležni organi radili sa novinarima kako bi ih educirali o sigurnom upravljanju hemikalijama i osposobili za rad na jačanju svijesti o hemikalijama među pripadnicima/ama šire javnosti (UNDP, 2015). Strožiji zahtjevi u pogledu pružanja informacija (označavanje, pakovanje, reklamiranje) i unapređenje pismenosti građana/ki u pogledu ovih informacija, bili bi poželjna dopuna naporima na jačanju svijesti.

Referentna literatura

- Aldred, R., Woodcock, J. i Goodman, A. (2016). *Da li više prevoza biciklima znači veću različitost u prevozu biciklima?* *Analize prevoza*, 36(1). 28–44. DOI: 10.1080/01441647.2015.1014451
- Evropska agencija za okoliš/životnu sredine (2017). *Upravljanje izlaganjem buci u Evropi/ Managing Exposure to Noise in Europe*. 01/2017. Evropska agencija za okoliš, Kopenhagen.
- Evropska agencija za okoliš (2018). *Nejednaka izloženost i nejednaki utjecaji: socijalna osjetljivost na zagađenost zraka, buku i ekstremne temperature u Evropi./ Unequal Exposure and Unequal Impacts: Social Vulnerability to Air Pollution, Noise and Extreme Temperatures in Europe*. Evropska agencija za okoliš, Kopenhagen.
- Evropska agencija za okoliš (2020a). *Buka iz okoline u Evropi - 2020./ Environmental Noise in Europe — 2020*. 22/2019. Evropska agencija za okoliš, Kopenhagen.
- Evropska agencija za okoliš (2020b). *Zdrav okoliš, zdrav život: kako okoliš utječe na zdravlje i dobrobit u Evropi./ Healthy Environment, Healthy Lives: How the Environment Influences Health and Well-Being in Europe*. Evropska agencija za okoliš, Kopenhagen. <https://www.eea.europa.eu/publications/healthy-environment-healthy-lives>
- FAO i UN Women (u procesu objavljivanja). *Procjena rodnog aspekta u sektoru poljoprivrede i ruralnog razvoja u BiH./ Country Gender Assessment on Agriculture and Rural Development in BiH*. Serija procjena rodnog aspekta u pojedinačnim državama. FAO i UN Women.
- GEF i UNIDO (2015). Nacionalni plan implementacije Štokholmske konvencije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
- Geiser, K. (2015). *Hemikalije bez štete: politke za održivi svijet./ Chemicals without Harm: Policies for a Sustainable World*. The MIT Press. DOI: 10.7551/mitpress/9780262012522.001.0001
- Heidegger, P. i Wiese, K. (2020). *Potisnuti u pustoš. Okolišni rasizam prema romskim zajednicama u centralnoj i istočnoj Evropi./ Pushed to the Wastelands. Environmental Racism against Roma Communities in Central and Eastern Europe*. Evropski ured za okoliš, Brisel.
- Islam, S. N. i Winkel, J. (2015). *Nejednakost i okolišna održivost./ Inequality and Environmental Sustainability*. 145. Odjel za ekonomska i socijalna pitanja Ujedinjenih nacija.

Kuipers, Y. i Mascolo, M. (2017). /Studija za strategiju netoksičnog okoliša 7. EAP-a. Pomoćna studija c: Zaštita djece i ugroženih grupa od štetnog izlaganja hemikalijama./ Study for the Strategy for a Non-Toxic Environment of the 7th EAP. Sub-Study c: Protection of Children and Vulnerable Groups from Harmful Exposure to Chemicals. Evropska komisija, Brisel.

Mackie, A. i Haščić, I. (2018). /Distributivni aspekti kvaliteta okoliša i okolišnih politika: Mogućnosti za pojedince/ke i domaćinstva./ The Distributional Aspects of Environmental Quality and Environmental Policies: Opportunities for Individuals and Households. OECD, Pariz.

McFadden, A., Siebelt, L., Gavine, A., Atkin, K., Bell, K., i dr. (2018). /Cigani/ke, Romi/kinje/ Putnici/e, pristup i učešće u zdravstvenim uslugama: sistematski pregled/ Gypsy, Roma and Traveller access to and engagement with health services: a systematic review. Evropski časopis za javno zdravlje, 28(1). 74–81. DOI: 10.1093/eurpub/ckx226

Nikoloski, Z. i Marnie, S. (2018). /Loše zdravstveno stanje među Romima/kinjama na Zapadnom Balkanu. Novi dokazi o društvenim, ekonomskim i okolišnim faktorima zdravlja kod marginaliziranog romskog stanovništva./ Health Deprivation among Roma in the Western Balkans. New Evidence on the Social, Economic and Environmental Determinants of Health among Marginalised Roma Populations. UNDP.

SEI (2019). Strategija za period 2020.–24. Znanje za akciju. Štokholmski institut za okoliš, Štokholm. <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2019/11/sei-strategy-2020%E2%80%9324-report-web.pdf>

Sida (2017). /Dimenzije siromaštva idejnog okvira Sida-e./ Dimensions of Poverty Sida's Conceptual Framework. Švedska agencija za međunarodni razvoj i saradnju, Štokholm. <https://publikationer.sida.se/English/publications/149106/dimensions-of-poverty-sidas-conceptual-framework>

Stojisavljević, S., Grabez, M. i Stojanovski, K. (2020). /Nezadovoljene zdravstvene potrebe Romkinja u dvije najveće zajednice Roma u Republici Srpskoj, Bosna i Hercegovina/ Unmet Health Needs of Roma Women in the Two Biggest Roma Communities in the Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina. Granice u javnom zdravstvu, 8. DOI: 10.3389/fpubh.2020.00030

Strambo, C., Jahović, B. i Segnestam, L. (objavljivanje u toku). Jačanje politike okoliša u BiH kroz integraciju perspektive rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i smanjenja siromaštva. Štokholmski institut za okoliš.

UN Women (2020). /Razumijevanje utjecaja virusa COVID-19 na lokalnom nivou u Bosni i Hercegovini./ Understanding the Impact of COVID-19 at the Local Level in Bosnia and Herzegovina. UN Women. <https://eca.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/12/understanding-the-impact-of-covid19-at-the-local-level-in-bosnia-and-herzegovina>

UNDP (2010). /Ocjena doprinosa UNDP-a upravljanju okolišem usmjerenom na smanjenje siromaštva./ Evaluation of UN DP Contribution to Environmental Management for Poverty Reduction: The Poverty-Environment Nexus. UNDP, Njujork

UNDP (2011). /Hemikalije i rodni aspekti/ Chemicals and Gender. UNDP.

UNDP (2015). Hemijska bezbednost proizvoda na srpskom tržištu. 16. decembar. <https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/presscenter/articles/2015/12/16/hemijska-bezbednost-proizvoda-na-srpskom-tr-i-tu.html>

UNDP (2018). Minamata. /Izvještaj o prvoj procjeni za Bosnu i Hercegovinu./ Initial Assessment Report for Bosnia and Herzegovina. UNDP u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.

UNDP (2019). /Više od prihoda, više od prosjeka, više od danas: nejednakosti u ljudskom razvoju u 21. vijeku./ Beyond Income, beyond Averages, beyond Today: Inequalities in Human Development in the 21st Century. UNDP, Njujork.

UNEP (2013). Izvještaj o stanju okoliša u Bosni i Hercegovini za 2012. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine.

UNEP (2017). "Rodni aspekti i okoliš: paket instrumenata za osoblje UN-a koje radi na pitanjima okoliša./ Gender and Environment: Support Kit for UN Environment Staff. Program za okoliš/životnu sredinu Ujedinjenih nacija, Njujork. http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/25348/Gender_Environment_Kit.pdf?sequence=1&isAllowed=y

SZO (2016). /Utjecaj hemikalija na javno zdravlje: poznate i nepoznate činjenice./ Public Health Impact of Chemicals: Knowns and Unknowns. SZO, Ženeva.

SZO (2018). /Okolišne smjernice za buku za Evropsku regiju SZO-a./ WHO Environmental Noise Guidelines for the European Region. SZO, Ženeva.

SZO (2019). /Zdravene nejednakosti u pogledu okoliša u Evropi./ Environmental health inequalities in Europe. SZO, Ženeva.

SZO Evropa (2009). /Smjernice za buku u noćnim satima za Evropu./ Night Noise Guidelines for Europe. Svjetska zdravstvena organizacija, Regionalni ured za Evropu, Kopenhagen.

Regionalni ured SZO za Evropu (2013). /Podsticanje fizičke aktivnosti kod grupa u nepovoljnom položaju: Sažetak politike načela djelovanja./ Physical Activity Promotion in Socially Disadvantaged Groups: Principles for Action Policy Summary. Regionalni ured SZO za Evropu, Kopenhagen..

Zahvale

Autorice se žele zahvaliti mnogim stručnjacima/ stručnjakinjama iz vladinih institucija, akademske zajednice i organizacija civilnog društva, koji/e su dali dragocjene savjete i mišljenja za ovaj sažetak u usmenoj formi ili pisanim komentarima. .

